

ביצורה של ירושלים העות'מאנית – המימד האירופי

אמנון כהן

א

שילובה של ארץ-ישראל בתחומיה של האימפריה העות'מאנית לא עורר בזמנו כל תגובה באירופה. הדבר אירע כחלק ממסע מלחמה נגד הסולטאנות הממלוכית שמרכזה בקהיר, מסע ממושך משהו, אבל מכריע בחלקו האחרון. הקרבות בין העות'מאנים לממלוכים פרצו בעקבות המלחמה שאסר הסולטאן סלים הראשון כנגד המדינה הצפונית בפרס. לא הערים הקדושות בחג'אז, מכה ומדינה, הן שמשכו את הגייסות העות'מאניים, ואף לירושלים – למרות קדושתה וחיבתה הדתית – לא היה חלק של ממש במערכת השיקולים הצבאיים או הפוליטיים שזיכרו לשרשרת הקרבות ולאחריתם הפוליטית. אולם מיום שנעשו העות'מאנים לאדונו של האזור כולו השתנתה במידה רבה דרך ראייתם אותו והתייחסותם אליו. חוסר העניין הראשון התחלף לו בהכרה מלאה במימד החדש, שזכתה בו האימפריה, מבלי שנתכוונה לכך כלל ועיקר. המשמעות הפוליטית, הצבאית, הכלכלית והדתית שהיו גלומות במציאות החדשה שנוצרה בעשור השני של המאה הט"ז, הביאו את השליטים החדשים להחליטה ברורה להישאר בארץ – וזאת בשונה, למשל, מפרס שגם בה הוכה האויב הצבאי, אך העות'מאנים לא ניסו להשתלט עליה לטווח ארוך. יתרה מזאת, הם ביקשו להחיל בארץ-ישראל את דפוסי השלטון והמינהל שהיו נהוגים במחוזות האחרים של האימפריה.

העשור הראשון של השלטון העות'מאני בארץ-ישראל היה, כפי שניתן להניח, קצר מכדי שאפשר יהיה לגבש במהלכו את דפוסי השלטון והמינהל העות'מאניים בארץ. זאת ועוד, מותו של הסולטאן סלים הראשון, פחות מחמש שנים לאחר שכבש את הארץ, התפרש כסיומה של תקופת השלטון העות'מאני בה. מושלה של דמשק הכריז על מרד נגד הסולטאן החדש ונגד המדינה כולה, וגם לאחר שהמרד דוכא במהירות, היה ברור כי יהיה בכך להאט את קצב החלת המסגרות המינהלתיות והדפוסים השלטוניים מעבר לטווח הזמן המתוכנן. המיפקד העות'מאני של האדמות והמסים (ה'תִּחְרִיר') הראשון בארץ-ישראל נערך רק בשנת 1526/1525, ואילו הקמתו והפעלתו הסדירה של בית-הדין של ירושלים התבצעה רק כחמש שנים לאחר מכן. ודאי כיהנו קאדים בירושלים כבר קודם לשנת 1530, אך רק משנה זו ואילך החלו לנהל פרוטוקולים מסודרים

52

* מאמר זה הוא נוסח עברי של הרצאה שהוגשה בחודש מארס 1987 לכינוס של CIÉPO באוניברסיטה של Pécès, הונגריה.

מכון ברוקלין לזכויות יוצרים

ציי מעצמות אירופה
(ספרד, ונציה ושל
האפיפיור) ליד מיצרי
מסינה (פרסקו של זורי,
המאה הט"ז)

ושיטתיים — אס-כי לעומת הרשימות של השנים שלאחר מכן היו פרוטוקולים אלה מרושלים לאין שיעור מבחינה טכנית.¹ בעשור הבא נתאפיינה ירושלים בתנופת בנייה ופיתוח בשיעור שלא הכירה כמותו במשך דורות, ומגמה זו נמשכה כמרץ רב גם בשנים שלאחר מכן. בשנים הראשונות, לפחות, לא היה זה תהליך סטיכי שניזון מיוזמתה של האוכלוסייה המקומית, אלא הפעילות היתה פרי מדיניות מתוכננת, ונתבצעה תוך פיקוח מתמיד מלמעלה. ביטוייה של מדיניות זו היו שונים, והיא התפרשה על-פני כמעט כל תחומי הפעילות השלטונית: הבטחת אספקת מים סדירה לתושבים והכנסת שיפורים ברמת חייהם בתחומים אחרים; תיקון, בנייה מחדש ואף בנייה חדשה לחלוטין של מבנים מסחריים במגמה לשפר את הכלכלה המקומית; הקדשת תשומת-לב מיוחדת למקומות הקדושים לאסלאם בירושלים ואף הענקת תשומת-לב מסוימת למקומות פולחנם של בני הדתות האחרות.

53

1 על מיפקדי האוכלוסייה והמסים בארץ-ישראל ראה: A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, pp. 3-12. על השנים הראשונות לשליטה העות'מאנית ראה: A. Cohen, *Economic Life: Ottoman Jerusalem*, Cambridge 1989, pp. 1-3.

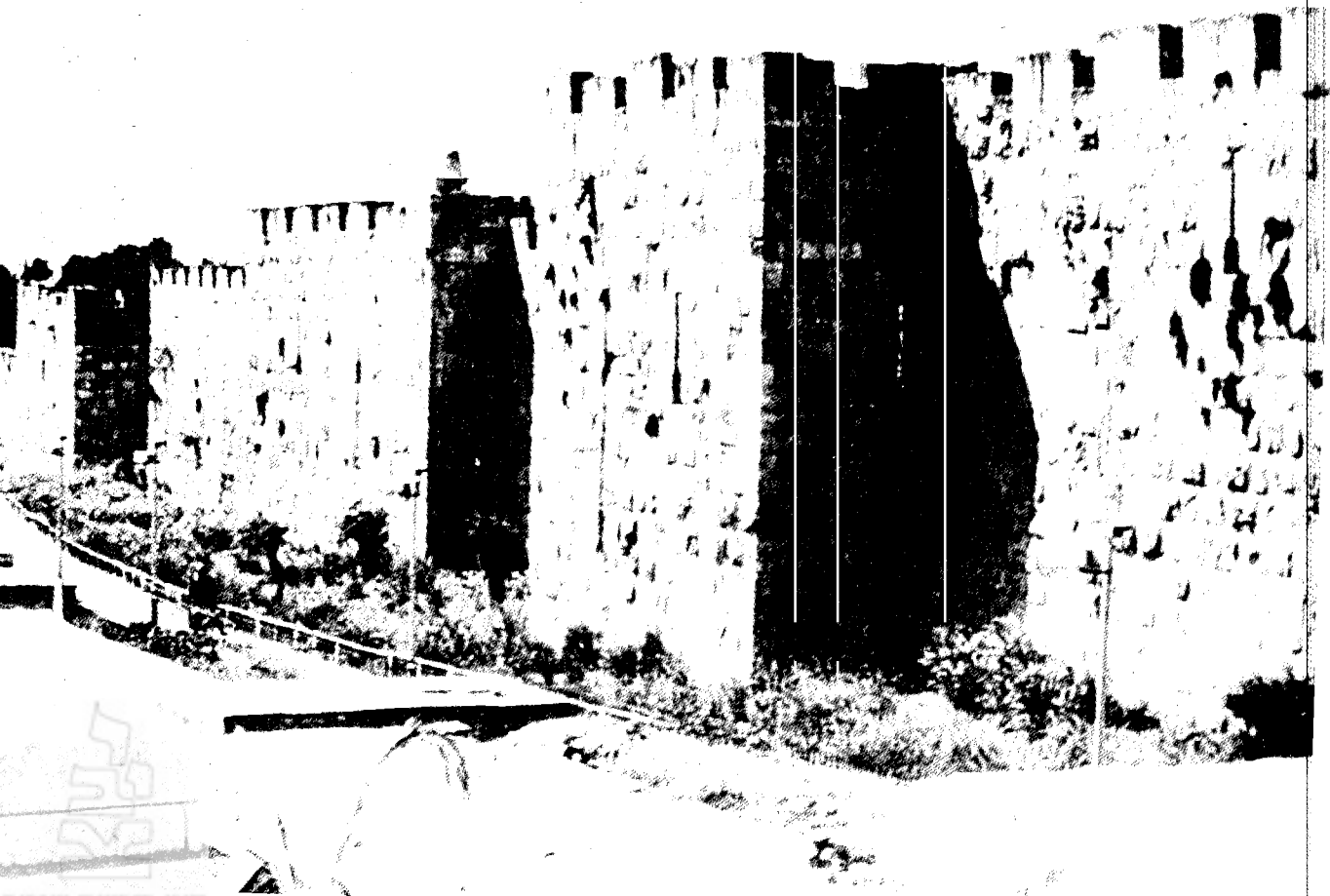

הנצחת שמו של סולימאן
המפואר בשער יפו

על חלק מן המפעלים הללו פרסמנו ב'קתדרה' מאמרים אחדים כמרוצת השנים שעברו, ואילו לפעולות אחרות, שנעשו אף הן בהקשרים אלה ודומיהם, כתבנו במקום אחר.² גם תוכנו של מאמר זה עולה בקנה אחד עם כל אלה, אם כי הוא ממוקד בנושא צר הרבה יותר – בבניית חומותיה של ירושלים על-ידי סולימאן המפואר.³ אלא שעניין בנייתן של חומות אלה קשור גם בהיסטוריה

2 א' כהן, 'מפעלי פיתוח בירושלים בראשית השלטון העות'מאני', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 179-187; הני"ל, 'שמירה ובטחון על הר הבית בראשית השלטון העות'מאני', קתדרה 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 51-53; הני"ל, 'בית מלאכה לייצור סבון בירושלים העות'מאנית', קתדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 120-124; הני"ל, חיים כלכליים (לעיל, הערה 1), עמ' 3-10, 61-74, 119-127.

3 על ההיבטים הצבאיים והבטחוניים השונים של תקופת סולימאן בירושלים ראה: א' כהן, 'מפעלו של סולימאן המפואר בירושלים', קתדרה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 31-51; A. Cohen, 'The Walls of Jerusalem', C.E.; Bosworth et al. (eds.), *The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, pp. 467-477

הצבאית של אירופה, ובדרך משלו הוא מגשר על-פני המרחק הרב הקיים, בעצם, בין אירופה חומות ירושלים לארץ-ישראל.

ב

ההיסטוריון הצרפתי הנודע פרידינאן ברודל (Braudel) כתב באחד מספריו כי 'כל עיר היא בחזקת עולם בפני עצמו וכך גם רוצה היא להיות... כולן, או כמעט כולן, היו מוקפות בחומות בין המאות ה-15 וה-18'.⁴ קביעה כללית זאת אינה נכונה כלל לגבי ערי ארץ-ישראל של אותן שנים, אולם לא כן לגבי ירושלים. חומות ירושלים, המקיפות גם כיום את 'העיר העתיקה' שלה, הוקמו במאה הט"ז, ולא עברו במרוצת השנים אלא שינויים מעטים בלבד.

55

4 F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, I, New York 1979, p. 491

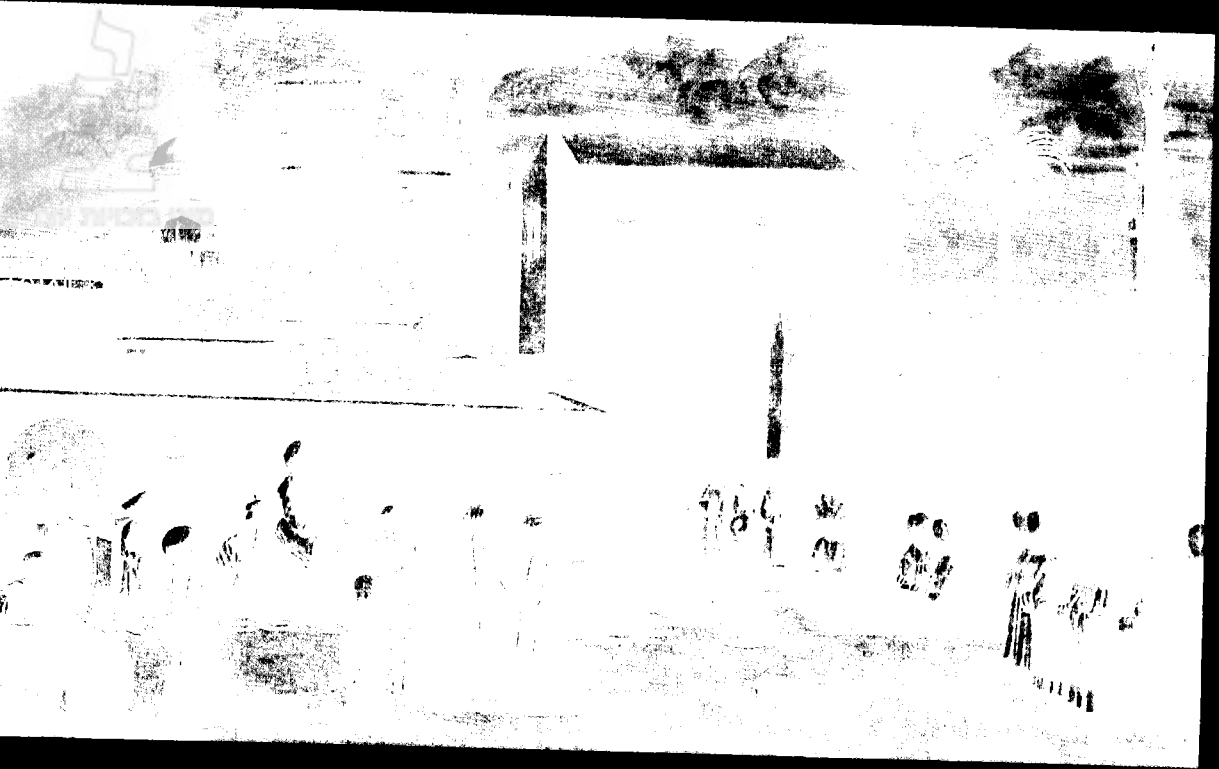
חיר אדידין ברברוסה

חיילים וניצרים נושאי
סמל יחידתם

משלחת צרפתית
מתקבלת על-ידי
הסולטאן (ציורו של ון
מור, המאה הי"ח)
הרחבה ליד שגרירות
ונציה בעיר העות'מאנית
(ציורו של בלוגי, המאה
הט"ז)

במבט מקרוב יכול גם מי שאינו מצוי בתולדות הארכיטקטורה לעמוד על אופיין העות'מאני של חומות אלה. הכתובות החקוקות באבן מעל רוב השערים שלהן מייחסות במפורש את בניית 'חומה מבורכת זו' לסולטאן סולימאן המפואר. בסוף כל כתובת מופיע תאריך הבנייה על-פי הלוח המוסלמי בציון השנה והחודש, ובאופן זה יכולים אנו לעקוב אחרי שלבי הבנייה והתקדמות המפעל מבחינה כרונולוגית. מאקס ואן-ברשם, בספרו על האתרים והמבנים השונים שמצא בירושלים, סיכם את המידע הזה כדלהלן:

בשנת 944 [להג'רה] בנו את החזית הצפונית והצפון-מערבית, החשופות מכל, באשר הן נשלטות על-ידי השטח שלפניהן. בשנה שלאחריה התרוממה החזית המזרחית, מן הפינה הצפון-מזרחית ועד לשער האריות, אולי אף הלאה ומעבר לו, וכן, במקביל, החומה המערבית עד למצודה. בשנה שלאחריה, אשר לגביה לא צוין כל תאריך, נסתיימו, ללא ספק, שתי חזיתות אלה; ולבסוף הוקדשה שנת 947 לבנייתה מחדש של החזית הדרומית.⁵

במלים אחרות, החומות נבנו בין השנים 1538 ו-1541. שלוש ואף ארבע שנים הן תקופה קצרה להפליא להשלמתו של מבצע מרשים כזה, ולכן מותר לנו להניח כי התקופה כולה היתה ארוכה יותר. נראה ששלבי ההכנה החלו כבר לפני אמצע 1538, ועוד זמן רב לאחר חורף 1540 נמשכו פעולות נוספות של תיקון וסיום. ההכנות המדוקדקות שננקטו לפני תחילת הבנייה — הן בתחום ההנדסי והן בתחום התקציבי — ודאי הרימו תרומה נכבדה לקיצור תקופת הקמתן של החומות. אך לא-פחות מכך סייעה העובדה שלא הוקם כאן יש מאין. היו חלקים של החומות העתיקות, שנשתמרו במצב טוב, ושולבו, לכן, במבנה החדש, בין אם כמות שהם ובין אם כמקור לחומר גלם זמין.

בהקמת החומות הודרכו השלטונות העות'מאניים על-ידי שתי מערכות שיקולים: המציאות הגאוגרפית המיידית והכדאיות הפוליטית בהקשר הרחב יותר. בכך השתלבו העות'מאנים בשורה ארוכה של שליטים, שראשיתה בימי דוד המלך, המשכה בצלבנים, שהקימו מערכת ביצורים, ובצלאח א-דין האיובי, שתיקן ביצורים אלה, וסופה בימי הממלוכים, שהניחו לחומות ליהרס באורח ניכר, בדכבד עם ההירדררות של מדינתם במאות הי"ד והט"ו.⁶ משלקחו העות'מאנים לידיהם את השליטה בירושלים, בראשית המאה הט"ז, הפכה העיר לחלק מאחת המעצמות העיקריות באירופה דאז, אשר שלטה ללא-מצרים בתחום העצום שבין וינה, בגדאד וקהיר. ירושלים, שהיתה אז עיר קטנה, יחסית, בהקשר העות'מאני הרחב ואף בזה הסורי הצר יותר, היתה בעלת חשיבות צבאית ופוליטית שולית בהחלט. עצם היוזמה להקמת מערכת הגנה לעיר זו, ולאחר מכן ההשקעה הגדולה של אנרגיה ושל אמצעים כספיים בפרויקט זה, אינן מובנות כראוי, אלא בהקשר רחב הרבה יותר. גישתם הכללית של השליטים החדשים היתה להדגיש בפני נתיניהם את העובדה שאף אם זה מקרוב באו, מדינתם המנצחת שונה לחלוטין מדמות השלטון הממלוכי הדקדנטי. ואולם ביסוד פעילות היצירה והבניין שלהם בארץ-ישראל במשך כרבע מאה⁷ לאחר הכיבוש היו מונחים שיקולים של מהות ושל תוכן, ולא רק רצון להציג תדמית מרשימה. השליטים

M. Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicum*, II, 1: Jérusalem 'Ville', Le Caire 1922, pp. 443-444

5 שם, עמ' 445-449.

6 כהן, 'מפעלי פיתוח' (לעיל, הערה 2), עמ' 179-182.

העות'מאנים ביקשו לנסות ולעצור את התהליך הממושך של הידרדרות כלכלית ודמוגרפית, שהתחולל בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית. השלטת החוק והסדר, גורמים שנעלמו במידה רבה מחיי העיר, נועדה להכניס יסוד של יציבות למציאות החדשה ומאוחר יותר אף לגרום למפנה בתהליך ההידרדרות. הקמת החומות, שאמורה היתה להשפיע ישירות ומיד על חיי התושבים כולם, טמנה בחובה אפשרויות של פיתוח כלכלי והתקדמות חברתית לעתיד לבוא. השיקול המכריע, מכל מקום, היה הבטחוני. בהיותה בנויה על גבול המדבר היתה ירושלים נתונה זה זמן-מה לא רק לאוימים של שבטי הבדווים,⁸ אלא להתקפות של ממש מצדם. כפי שציינו ואן-ברשם ואחרים, זאת היתה אחת הסיבות לביצורה מחדש של ירושלים. מצד אחר, מיקומה של ירושלים במרחק של פחות מחמישים קילומטרים מהחוף הבלתי-מבוצר והבלתי-מוגן של היס-התיכון עשה אותה מטרה נכספת לאויבים הנוצרים — בין אם שודדיים ובין אם ציי מדינות אירופה, שעדיין לא נטשו את הרצון לשוב ולהשתלט על ארץ הקודש. חשיבותה הדתית של ירושלים השפיעה, לכן, על מערכת השיקולים העות'מאניים משתי בחינות. מן הבחינה האחת, הדאגה לזו שהיא 'הקיבלה' [כיוון התפילה]. הראשונה והתנ"ך [המקום הקדוש] השלישי⁹ עשויה היתה להיחשב ביטוי של להט דתי אמיתי, ומן הבחינה האחרת, ביצורה של העיר נועד לסכל את התוכניות הנוצריות ואולי אף את הנסיונות הנוצריים לשוב ולהשתלט על המקומות הקדושים. האם הרגישו תושבי ארץ-ישראל ומושליה באיום נוצרי עליהם, או שמא היו אלה רק זכרונות עמומים של מסעיה הצלב הרחוקים? אין כל ספק כי מושלי המחוזות השונים של ארץ-ישראל חשו עצמם בלתי-מוגנים, או, ליתר, דיוק, חשו שהאגף הימי שלהם חשוף ואף נתון לאיום צבאי. היתה זו מדיניות ממלוכית, שהביאה הרס על כל ביצורי החוף של ארץ-ישראל,¹⁰ וכך ירשו העות'מאנים ערי נמל נטושות במידה רבה ומבצרים-לשעבר כשהם מטים לנפול. בעשורים הראשונים לא ניסו — ואולי גם לא יכלו — לשנות מצב זה. שום צי אירופי לא איים, אמנם, ישירות על ארץ-ישראל, ואולם שודדיים נוצרים נהגו להופיע ולפעול מדי פעם לאורך החוף. הדיווחים של הימאים המוסלמים, שפגשו בהם, ועדויות הראייה של תושבי הנמלים חסרי המגן היו תזכורת מתחדשת לחוסר-האונים של השלטון המוסלמי — המרכזי ואף הפרובינציאלי — ולפיכך היוו סיבה מתמדת לדאגה.

דאגות ופחדים מפני האיום של הימאים הנוצרים לא היו מנת-חלקם של הסוחרים המקומיים או של כלל האוכלוסייה האזרחית בעזה, עכו או יפו בלבד; השלכותיהם חרגו הרבה מעבר לכך. תעודה משנת 1537, שהועתקה לספרי בית-הדין ('סג'ל') של ירושלים — שלא יכלה לחוש ישירות את נחת זרועם של שודדי-הים האירופים — שופכת אור על ממדיה של תופעה זו: 'אל כבוד אדוננו, מלך המושלים [מושל המחוז] בירושלים הנאצלה הגיעו שליחים ממנל יפו והודיעו [לנו],

8 U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, pp. 44-45, 97

9 אלה הם תארים המתייחסים לירושלים בשפה הערבית ומקורם בהיסטוריה של ראשית האסלאם, כאשר, על-פי המסורת, קבע מחמד את כיוון תפילתם של המוסלמים בראשונה לעבר ירושלים, ורק אחר-כך שינה אותו לעבר מכה. ירושלים נהיתה, לכן, שלישית בחשיבותה כמקום קדוש לאסלאם, לאחר מכה ומדינה.

10 א' כהן, 'השלטון העות'מאני בארץ ישראל: מחדש פניה של רצועת החוף', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 58-55. על מדיניותם זו של הממלוכים ראה: D. Ayalon, 'Egypt as a Dominant Factor in Syria and Palestine during the Islamic Period', A. Cohen & G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine, a Millenium of Association*, New York and Jerusalem 1984, p. 36 and notes 36-37

פגישה של שגריר
אירופאי עם הוזהיר
הגרדול

התעורה משנת 1537

...
 למודת האحكام ...
 ونصها على مولانا ...
 وامر علماء ...
 الذي به ...
 المسائل ...
 مولانا ...
 مؤرخ ...
 صهيون ...
 على ان ...
 واتسان ...
 ذلك الف ...
 حسب ...
 الى ...
 الوارد ...
 صهر ...
 اخبروا ...
 الى ...
 النقاش ...
 والاصلاح ...
 من ...

כי הם ראו בים מספר ספינות של שודדיים נוצרים, שאלהים נטש אותם. אוראז נוצר ההכרח לתקן את המקומות הנזכרים במצודה [של ירושלים].¹¹ חשיבותה של תעודה זו אינה דווקא בצד העובדתי שלה, שהרי על פעילותם של שודדיהים הגיעו דיווחים בצינורות שונים. עיקר החידוש הוא בהצצה שהיא מאפשרת לנו אל דרך מחשבתם ואל תחושותיהם של מושלי ירושלים. תגובתם המיידית והישירה לאיום שנשקף משודדיהים — בין אם היה ממשי או מוגזם, לפחות — לא היתה חיפוש אחר דרכים לבצר את יפו, שוודאי עתידה היתה לסבול ראשונה מפשיטת השודדים; הם ראו 'הכרח' ('דרורה') לבצר דווקא את מצודתה של ירושלים הרחוקה יחסית. אף-על-פי שלא היה כל תקדים וגם לא היה כל איום של התקפת שודדיים כאלה על ירושלים, הרי השלטונות העות'מאניים — הן בדרג של הפלך של דמשק והן בזה של המחוז של ירושלים גם יחד — מצאו בכך סיבה מספקת לחזק את מערכת ההגנה של העיר.

הזכרונות וההדים של מסעיה-הצלב לא היו, אם כן, 'עמומים', אלא נתפסו בתודעה הקולקטיבית של תושבי הארץ ושליטיה המוסלמים כבעלי נגיעה-של-מש לחייהם גם 300 שנה לאחר שנסתיימו; הלחץ, או אף האיום הגלוי, באזור החוף עורר תגובת רפלקס של כאב בירושלים, ומכאן המסקנה המתבקשת מאליה — התבצרות. אולם למרות כל זאת יש להבין כי החלטה משמעותית כגון זו לא יכלה להתקבל בפרובינציה. ההחלטה על הקמת ביצורה של עיר מן הדין שתפול באיסתנבול הבירה. שם, ולאחר שיקול-דעת — ולא בירושלים ועל-סמך דיווחים מזדמנים — נתקבלה ההחלטה העקרונית, ובעקבותיה יצאו הנחיות לפעולה, הוקצו תקציבים, נקבעו המסגרת והדרכים, ואף מונו האחראים לביצוע.¹²

ג

בפנותנו עתה מן ההקשר המקומי — ונודה על האמת, המוגבל מעט — של ארץ-ישראל אל זה הרחב של האימפריה בכלל, אנו ניצבים בפני השאלה, אם ירושלים נתפסה כמטרה נכספת, שעיני מעצמות אירופה לטושות אליה? אחרי ככלות הכל עוסקים אנו בצבא עות'מאני גדול וחזק, אשר זה דורות נטל לידי יוזמות התקפיות, כבש שטחים נרחבים בלבה של אירופה — בהונגריה, באיטליה ובאוסטריה — ואילץ את המדינות הללו ודומותיהן להתגונן; מדוע היה על איסתנבול לחשוש לגורלה של ירושלים, כאשר חרב האיום הצבאי שלה הונפה, בעצם, על וינה וונציה? סקירה כללית של הזירה המדינית והצבאית של אירופה עשויה לסייע בפתרון שאלה זו. בדרך-כלל נוהגים ספרי ההיסטוריה לתאר את תקופתו של סולימאן באספקלריה של ההתקפות העות'מאניות על אירופה: הקרבות הקשים שניהל — ואף ניצח — בהונגריה; המצור על וינה; הלחץ הצבאי המתעצם על איטליה; הכוחות הימיים המרשימים שבנה האדמירל המומר ח'יר אד-דין ברברוסה. כל אלה מצטרפים לתמונה מאיימת, אולם אירופה לא המתינה באפס-מעשה נוכח הסערה המתרגשת. האפיפיוורים ברומא, אשר עיקר מעייניהם היו נתונים בתקופה זו לתנועת הרפורמציה הפרוטסטנטית שנולדה אך מקרוב, נעשו מודעים גם לאיומים מן המזרח המוסלמי,

11 ארכיון בית-הדין המוסלמי בירושלים, סג'ל, כרך 6, עמ' 671.

12 על פרטי הכנת התקציב ושאר מרכיבים בביצוע המפעל ראה: המאמר האנגלי של כהן (לעיל, הערה 3),

והחלו מחפשים דרך לעצור את הגל העכור הזה בדרך של הקמת קואליציה צבאית אירופית. אחד הצעדים הראשונים שנקט ליאו העשירי, לאחר שנבחר לאפיפיור בשנת 1513, היה פרסום כתב אינדולגנציה לכל אלה שילכו בעצמם 'כנגד הכופרים התורכים'.¹³ הוא הטיף במפורש למסע-צלב חדש כנגד העות'מאנים, ואף ניסה לשווא לארגן מסע כזה. כעשרים שנה מאוחר יותר, בשנת 1534, נבחר פאולוס השלישי לאפיפיור, וכך כתב עליו ההיסטוריון הוונציאני בן המאה הט"ז, פאולו פארוטה (Paruta):

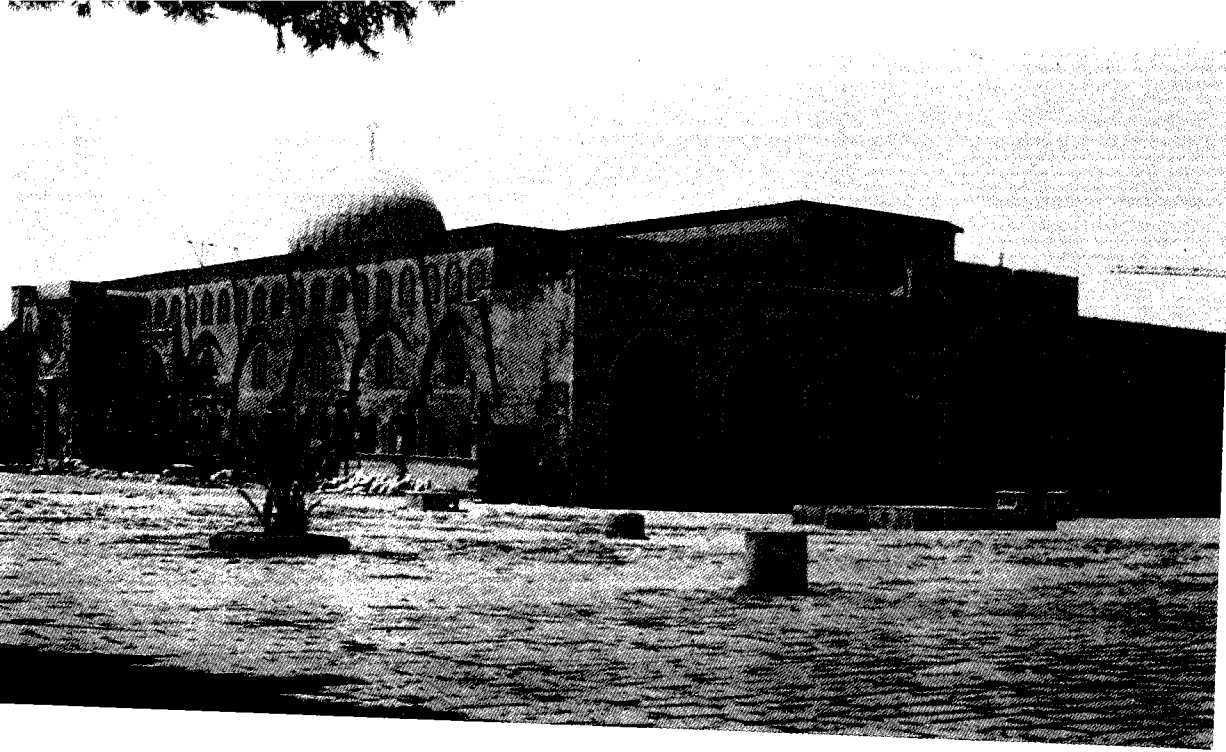
היתה זו מחשבתו הראשונה של פאולוס השלישי, מרגע שנבחר לשמש אפיפיור, לתבוע אחדות של כל הנסיכים הנוצרים כנגד הכופרים... ואולם עתה גברה תקוותו כי יוכל לבצע את שאיפתו זו אם ישתמש כנגד התורכים בנשקה של הרפובליקה של ונציה... האפיפיור והוונציאנים המשיכו [בכך]... כשהם מעסיקים עצמם באורח ישיר ובכנות לא בעניינים של טובת עצמם או תועלת מיידית, אלא [בהכנות לפעולה] בשירותה של הנצרות ככלל.¹⁴

ברוח זו הצליח פאולוס השלישי להשיג שביתת-נשק זמנית בין פרנסואה הראשון מלך צרפת לקרל החמישי מלך ספרד. ואכן, ביקורו של קרל החמישי ברומא באביב 1536 נתפס על-ידי העות'מאנים כאיום. ונציה — שהשתדלה לקיים יחסים ידידותיים עם האימפריה העות'מאנית, מאז חתמו השתיים על הסכם שלום בשנת 1502 — החלה מגלה סימני דאגה לנוכח תנועות הנרחות העות'מאניים של סולימאן ביבשה ואף בים. בחורף 1536 החליט הסנט של ונציה להכפיל — ואחר כך אף להגדיל פי ארבעה — את כוחות הצי שלה, לנוכח מה שכונה כפי השגריר הצרפתי ברומא 'פעולות הכנה מופלאות' של התורכים. בשנה שלאחר מכן, שנת 1537, הצטרפה ונציה לברית בין האפיפיור לצרפת, ברית שנראתה עתה בעיניו של הסולטאן מסוכנת עוד יותר. ההיסטוריון בן דורו ק"מ סטון (Setton) טען כי האפיפיור פאולוס השלישי, 'השיג את אשר ניסו לשווא לעשות עשרה אפיפיורים שקדמו לו, דהיינו: להבטיח פעולה [צבאית] מצד ונציה כנגד התורכים'.¹⁵

כל ההתפתחויות הללו לא הרתיעו את הסולטאן העות'מאני, אולם בה בשעה הוא למד להכיר את כוחם הימי המתחזק והולך של אויביו. אמנם, גם לאחר מכן מיקד סולימאן את עיקר מעייניו בזירה הצפון-מערבית ובסכנה שנשקפה מן הגבול ההונגרי, אך עם זאת הלכו וכבדו חששותיו גם בים-התיכון — במיוחד מפני האיום שנשקף לקווי התחבורה שלו למצרים מצד ונציה, רודוס והאיים בים האגאי. פעילותם של 'שודדי-הים הנוצרים', אשר נזכרה במסמך הסגל שציטטנו לעיל, יכלה בהחלט להתפרש כאיום על קווי התחבורה הפנימיים שבין חופי מצרים לאלה של סוריה. אולם המצב עלול היה להחמיר שבעתים לאחר כיבושה של תוניס על-ידי הארמאדה של קרל החמישי ביולי 1535.

משמעותן של כל ההתפתחויות הללו לגבי ירושלים היתה רבה ביותר. במקומות שונים באירופה גברה בקרב הנוצרים האמונה כי ההתקפות העות'מאניות לעבר מרכזי השלטון והאוכלוסייה הן תשובה מגבוה על חטאיהם. התגובות לכך במישור העממי היו שונות. היו מחזות

D.M. Vaughan, *Europe and the Turk*, Liverpool 1954, p. 105 13
 K.M. Setton, *The Papacy of the Levant (1204-1571)*, III, Philadelphia 1984, p. 402 14
 שם, עמ' 433. 15

שבהם צלצלו ב'פעמונים תורכיים' (Türkenglocken), וקראו למאמינים להתפלל בכל יום תפילת מסגד אל-אקצא ח'רטה אחת. בעיני נוצרים אחרים היתה פעילות מעין זו חסרת-תועלת: 'התורכים נועדו [מגבוה] להתקדם ולכבוש הלאה עד לעיר הקדושה של קלן, אשר בה יספגו מפלה מוחצת מידי הקיסר הנוצרי. בעקבות מפלה זו יהפכו התורכים פניהם וישובו לביתם, כשהגייסות הנוקמים של הנצרות רודפים אחריהם ומזנבים בהם עד לשחרורה הסופי של ירושלים'.¹⁶

אמונות עממיות אלה היו רווחות בחוגים ובאזורים שונים, ולא ייפלא, לכן, שחלקן גם הגיעו לאיסתנבול. הידיעות על ההתפתחויות הפוליטיות דלעיל ועל האמונות בכלל, ובמיוחד אלה הנוגעות לירושלים, לא נפלו על אוזניים ערלות. במאי 1533 קיבל אבראהים, הוויזיר הגדול של סולימאן, את הנציג האוסטרי באיסתנבול לראיון, ומן התיאור שמוסר לנו הכרוניקאי פון האמר (von Hammer) על פרטי שיחתם של השניים עולות כמה התיחסויות שהן בעלות משמעות לענייננו. אבראהים דיבר שם בהתרגשות רבה על מכתב שמסרו לו האוסטרים מקרל החמישי, ולעתים אף נשמע כמי שנעלב מתוכנו:

איך מעז הוא לקרוא לעצמו מלך ירושלים? האם נעלם ממנו, כי הסולטאן הגדול הוא אדוניה של עיר זו? שמא עולה מלפניו לחטוף מידי הסולטאן את ארצותיו, או שמא בחר בדרך זו על-מנת להביע את [רגשות] הבוז שלו? שמוע שמעתי, כי הנכבדים הנוצרים עולים לרגל לירושלים בבגדי קבצנים; האם סבור קרל החמישי, כי אם יבקר בירושלים בדמות קבצן יהפוך למלך שלה? בעתיד אאסור על כל הנוצרים את הכניסה לעיר זאת.¹⁷ קשה לדעת עד כמה, אכן, נעלב הוויזיר הגדול, שאגב, אף לא ניסה כלל לממש את איומו לסגור את

16 בלדה עממית המצוטטת אצל ווהן (לעיל, הערה 13), עמ' 107.
17 J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, Paris 1836, p. 193

ירושלים בפני צליינים נוצרים. אולם העמדה שהביע נקשרת היטב לחששותיהם של יושבי הארץ והשליטים העות'מאנים. בראשית שנות השלושים, כלומר שנים אחדות בלבד לפני שהחלה בנייתן של חומות ירושלים, היו אוזניהם של העות'מאנים — הן בארץ הקודש והן באיסתנבול — כרויות לכל רמז שהגיע מאירופה בדבר אפשרות לחידוש המאמצים המאורגנים של צבאות היבשה הנוצריים לכיבוש מחדש של ירושלים בגרסה מחודשת של מסע-צלב. רמזים כאלה עלו בקנה אחד עם חידוש פעילותם של שודדי-הים הנוצרים לאורך החוף של ארץ-ישראל — בדיוק באותו אזור ששימש במסע-הצלב 'המקוריים' להנחתת אלפי חיילים, שעלו משם אל ירושלים וכבשו אותה. הדמיון בין ההתרחשות ההיסטורית לתמונה העכשווית היה רב מדי; הנסיבות המדיניות הכלליות התאימו לאפשרות שהאירופים יתאחדו להכות את האויב העות'מאני ב'בטן הרכה' של האגן המזרחי של הים-התיכון — שם לא היה חשש מכל התנגדות צבאית של-ממש. תוצאות פעולה זו לא היו מונעות, אמנם, את המשך הלחץ של סולימאן על יבשת אירופה, אך אירופה יכלה להשיג כאן הישג מוראלי ראשון במעלה בתחום שנראה לה בעל חשיבות רבה בהווה ובעתיד ולא-פחות מכך בזכרונות העבר.

כל אלה גם יחד — בנוסף לשיקולים מקומיים-מיידיים, שהזכרנו בפתח דברינו לעיל — חברו ליצור תמריץ מספיק לבנייתן מחדש של חומות ירושלים בשלהי שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים של המאה ה'ט"ז. שקלולם של המרכיבים השונים שהביאו להחלטה זו במערכת השיקולים העות'מאנית הוא בלתי-אפשרי מסיבות מובנות. אולם אין ספק שהיה מימד 'בינלאומי-אירופי' של ממש בקבלת ההחלטה ובביצועה המהיר והיעיל. את הקמתן מחדש של חומות ירושלים יש לראות, לכן, לא רק בהקשר של שיקום מעמדם של השליטים החדשים ומדינתם בעיני האוכלוסייה המקומית, או כחלק מיצירת תנאי-חיים חדשים והחלת מסגרות נורמטיביות של שלטון ומינהל בארץ-ישראל. איסתנבול לקחה על עצמה להקים מפעל מרשימים באזור, שהיה שולי מבחינה צבאית ומינהלית, גם כאמצעי הגנה מפני אפשרות של התגשמות חלום נוצרי ישן — אך מתחדש ללא-הרף — לערוך מסע-צלב לשחרור ירושלים. זכרון מסע-הצלב והחלום הנוצרי לחדשם קיבלו מימד ריאלי ומאיים באגן הים-התיכון בנסיבות של הכנות לקרב ומלחמה ממש בין העולם הנוצרי של אירופה לבין האימפריה העות'מאנית, נושאת דגלו של האסלאם.